

ZƏRİFƏ MƏMMƏDOVA
ATU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
zarifa@mail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ

Açar sözlər: nitq, kontekst, feil, qrammatika, məna

Key words: speech, context, verb, grammar, meaning

Ключевые слова: речь, контекст, глагол, грамматика, значение

Dilçilik ədəbiyyatında məsdər haqqında istər praktik, istərsə də nəzəri sahədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Görkəmli dilçilərdən O. Yespersen məsdər tərkibləri haqda maraqlı mülahizə irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı məsdər tərkiblərini ara cümlə hesab etmişdir [3, 37]. O. Yespersenin fikrini təsdiq edən digər tədqiqatçılar məsdər tərkiblərinin əsas cümləyə ancaq ara cümlə vəzifəsində daxil olduğunu qeyd edirlər. Onlar məsdər tərkibləri üçün interpozisiyanı əsas götürür. Əksinə, O. Yespersen məsdər tərkibləri üçün prepozisiyanı əsas götürür. Azərbaycan dilçiləri qeyd edirlər ki, məsdər hərəkətin adıdır. Məsdər hərəkətin adı olmaqla feldən ismə doğru meyl edən bir formadır. O, zaman və şəxslə əlaqədar olmayıb, xüsusi şəkil əlaməti vasitəsi ilə yalnız fellərin adlarını göstərə bilir. Bununla belə məsdər fələ xas olan cəhətlərə də malikdir. Demək, məsdər hər iki dildə feli və ismi xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində məsdərdə felin şəxsi formasına xas olan cəhətlərdən biri onun zaman xüsusiyyətlərinə malik olmasıdır. Məsdərin zaman xüsusiyyətləri özünü əsasən məsdərin qeyri-perfekt və perfekt formalarında büruzə verir. Əksər dilçilər məsdərdə zaman xüsusiyyətlərinin yaranmasını, əsasən məsdərin keçmişə aid zaman ifadə etməsini, analitik formaların və ya yeni qrammatik kateqoriyaların inkişafı ilə əlaqələndirir və bu formaların həqiqi məhsuldar qrammatik formalar olub, düzgün qrammatik mənalarla bağlı olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Tədqiqat göstərir ki, məsdərdə zaman mənasını cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqələndirmək mümkündür.

Məsdər formasının hansı zaman xüsusiyyəti ifadə etməsi barədə ingilis dilçiliyində mövcud olan fikirləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, məsdərin zamanı aşağıdakı amillərlə müəyyənləşdirilə bilər:

Məsdərin forması ilə

Şəxsi forma ilə ifadə olunmuş xəbərin zamanı ilə

Cümlənin ümumi məzmunu ilə

Azərbaycan dilində isə məsdərin zaman xüsusiyyətlərinin qrammatik forması olmağından məsdərdə zaman mənası kontekstdə, yəni cümlənin ümumi məzmununda hiss oluna bilər. Qeyd etdik ki, məsdər tərkibləri feli söz birləşmələrindən biridir. Məsdərdən qabaq işlənərək, məsdərlə sintaktik əlaqəyə girən sözlər məsdər tərkiblərini əmələ gətirir. Feli bağlamanın, feli sifətin və məsdərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, onların yaratdığı tərkiblər bir-birindən fərqlənir. Belə ki, əgər feli bağlama və feli sifət tərkiblərində onların iş görəni [subyekt] olursa, məsdər tərkiblərində, bəzi xüsusi hallar nəzərə alınmazsa, həmin məsdərin subyekti işləmə bilmir. Çünki, məsdər özünü hərəkətin adı kimi göstərir, isim kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsi də daşıyır. «*Dostunun intiqamını almaq onun unuda bilmədiyi tək şey idi*».

Müasir ingilis dilində məsdər tərkibləri [Infinitive Construction] aşağıdakılardır: Tamamlıq – məsdər tərkibi (The Objective with the Infinitive Construction) Mübtəda – məsdər tərkibi (The Subjective Infinitive Construction) For sözlü məsdər tərkibi (The For to Infinitive Construction) Həm müasir ingilis, həm də müasir Azərbaycan dilində məsdək tərkibləri sadə nəqli cümlələrdə mövqedən asılı olaraq müxtəlif məna və intonasiya xüsusiyyətləri ilə özünü göstərir.

"Philip Bosinney was known to be young man without fortune" (Filip Bosini bəxtsiz cavan kimi tanınırdı.) [J. Galsworthy]

Burada məsdər tərkibi əqli fəaliyyət ifadə edən "to know" feli ilə, mübtəda, məsdər tərkibi [The Subjective Infinitive Construction] yaradır. Qeyd edək ki, adı çəkilən tərkib bu qrupa aid olan fellərlə həmişə məchul növdə işlədilir. «*Belə böyük bir ailənin başçısı olmaq, bu məsum balaların səadəti, gələcəyi üçün yuxusuz gecələr keçirmək ata qəlbinə nə qədər iftixar gətirirdi*». Burada məsdər tərkibi cümlənin əvvəlində işlənir. Mübtəda rolunda çıxış edir. Məqsəd mənasında verilir. Ə.Dəmirçizadə məsdər tərkibi və feli sifətlə ifadə olunan mübtədanı çevrilmiş və ya keçid mübtəda adlandırır. [2, 47] Cümlənin əvvəlində gələn məsdər tərkibləri müasir Azərbaycan dilində ayrıca sintaqm təşkil edir. Qalxan tonla hüddulanırlar. Sonra gələn sintaqm enən tonla qurtarır. Qeyd etməliyik ki, xüsusişmənin müxtəlif növlərinin olmasına baxmayaraq, onun iştirak etdiyi cümlələrdə ümumi bir intonasiya xüsusiyyəti nəzərə çarpır. O da bundan ibarətdir ki, xüsusişmələr bu halda cümlədə fərqli sintaqm təşkil edir və qalxan tona malik olurlar. "Yandakı otaqda ata-bala onun qayıtmağını gözlədilər". [İ.Məlikzadə] Məsdər tərkibləri müasir Azərbaycan dilində cümlənin ortasında gələ bilər. «O, itirdiklərini yalnız yenidən yaratmaqla həyata qaytarardı».

Çox zaman onlar özündən əvvəl gələn sintaqmdan durğu və fasilə ilə ayrılırlar. Bu cümlədə məsdər tərkibi «ilə» qoşmasını qəbul edərək tərzi-

hərəkət zərfləri vəzifəsi daşıyır. Burada da intonasiya zəif hiss olunur. Nisbətən səs tonu az qalxır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində məsdər tərkibləri ikən, ilə, baxmayaraq, üçün və s. sözlərlə işlənərək xüsusiləşirlər, müxtəlif mənə variantları yaradırlar. Xüsusiləşmiş üzvlər məsdər tərkiblərinin, həm də bütöv cümlənin mənə mərkəzinə çevrilməsinə vasitə olur. Bu zaman onlar enerji üstünlüyünə malik olmaları ilə seçilirlər. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində məsdərlər həmcinsləşə bilirlər. Bu zaman onlar sadalama intonasiyasına tabe olurlar. Müasir Azərbaycan dilində cümlənin sonuncu mövqeyində gələn məsdər tərkibləri çox zaman parçalanır. Bu vaxt onlar sadəcə adi nəqli intonasiya ilə hədudlanaraq, təsdiq və inkar hökmləri ifadə etmək baxımından seçilirlər. «*Onun qəlbi yağışın ilk damlasından dıxsınən susuz qalmış bir çiçək kimi titrəməkdədir*». Burada məsdər tərkibi xəbər yerinə düşüb predikativ xarakter daşdığından tərkib olmaq keyfiyyətini itirir. Məsdər tərkibinin daxilində olan üzvləri cümlə üzvləri kimi yox, tərkibin öz üzvləri kimi anlamaq lazımdır. Cümləyə kateqorial sadə nəqli cümlə kimi diqqət yetirsək, səs tonunun hərəkəti intensivlik cəhətdən zəifdir. Cümlənin ritmik-melodik üzvlənməsi zamanı səs tonunun «enmə-qalxma» şkalası üzrə hərəkəti sezilir. Yəni, cümlənin müəyyən yerində səs tonunun qalxması bəzi yerdə enməsi müşahidə olunur. Nəqli intonasiya bir qədər təsviri xarakter daşıyır, adi bir faktı qeydə alır. Eksperiment göstərir ki, əsas tonun tezliyi onun intensivliyi ilə də mütənasiblik təşkil edərək bir-birinin artmasını şərtləndirir. Burada melodiya və intensivliyin artması tədricən baş verir, kəskin kontrastlar yaratmır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fikir bitkinliyinin ifadəsi cümlənin son hecasında səciyyəvi enmə ilə seçilir.

"Sənin fikrin kolxoz sədri olmaqdır"

Qeyd edək ki, elə xüsusiyyətlər vardır ki, həm feli-sifət, həm də məsdər tərkibləri üçün eyni dərəcədə səciyyəvidir. Məsələn, baxmayaraq sözü ilə feli-sifət tərkiblərindən də, məsdər tərkiblərindən də qarşılaşdırma mənalı xüsusiləşmiş zərflilər əmələ gəlir.

Məsdər tərkibləri də bir qədər asılı mənə qruplarına aid olduğu üçün adətən güclü vurğu və geniş melodik diapazonda deyil, zəif vurğu ilə tələffüz edilərək, dar melodik diapazona malik olurlar.

Yeri gəlmişkən, sadə cümlədə feli tərkiblər ayrıca subyektə malik olub-olmamasına görə özünü iki şəkildə göstərir.

1. Özünün işgörəni (subyekt) olan tərkiblər.
2. Özünün ayrıca işgörəni olmayıb cümlənin yerdə qalan parçası ilə ortaq subyekt olan tərkiblər.

Ayrıca subyektin işlənməsi ən çox feli bağlama tərkibinə məxsus haldır. Lakin feli tərkiblərin bütün növlərini əhatə edir.

Feli sifət tərkiblərinin bəzilərinin ayrıca subyekt olur. Haqqında bəhs etdiyimiz məsdər tərkiblərinə gəlincə isə onların adətən ayrıca subyekt

olmur. Lakin «ilə» qoşması qəbul etmiş məsdər tərkibinin öz subyektı işlənə bilər. «*Bir gül açılmaqla bahar olmaz*». (atalar sözü)

Məsdər tərkiblərinin qoşma ilə işlədilməsi onun funksional mənasının şiddətlənməsinə səbəb olur. Məna baxımından onun subyektiv tutumunu artırır, ağırlaşdırır, aid olduğu cümlə üzvünün nüvə sözə çevrilməsinə vasitə olur. Lakin birincidən fərqli olaraq, ortaq subyektli tərkiblər bütün feli tərkibli sadə cümlələrdə işlənir, yəni cümlənin işgöranı ilə tərkibin işgöranı ortaq olur. Aşağıdakı məsdər tərkibinə diqqət edək.

«*Onun bu sözlərini xatırlamaq ürəyini sevinclə doldurdu*».

Bu cümlə ortaq subyektli tərkib olub, nəqli intonasiya ilə bitir. Cümlə qalxan şkala ilə tələffüz edilir. Məsdər tərkibi cümlənin əvvəlində işlənərək, zəif vurğu ilə tələffüz edilir. Eyni zamanda dar melodik diapazona malikdir. Müasir ingilis dilində də məsdər tərkibləri üç mövqedə işlənə bilər. Aşağıdakı cümlənin əvvəlində gələn məsdər tərkibinə nəzər salaq. «*To come back was a rare treat*». (*Geri qayıtmaq nadir hal idi .*)

Məsdər tərkibi cümlənin əvvəlində çox ifadəli şəkildə özünü göstərir, əsas səs tonunun hərəkəti qalxan-enən şkala üzrə səciyyələnir. Başlanğıc hecalar sürətli, son hecalar yavaşmış şəkildə özünü göstərir. Bitmiş sintaqmda ton düşməsilə bağlı enmələr müşahidə olunur.

Məsdər tərkibləri cümlənin ortasında da gələ bilər.

«*He didn't want him to see the straps*». (*O istəmirdi ki, o onun çinlərini görsün.*)

Tamamlıq məsdər tərkibli bu cümlədə məsdər tərkibi nisbətən az ifadəlidir. Bu mövqedə tələffüz tempi digərlərindən fərqlənir.

«*I want him to come back*». (*Mən onun qayıtmağını gözləyirəm.*)

Məsdər tərkibində hər bir hecanın tələffüz müddəti digərlərindən qısadır. Əsas tonun hərəkəti yüksəlib-alçalan istiqamətdə inkişaf edir. Nitq tempi sürətlidir. Lakin mübtədə məsdər tərkibi müasir ingilis dilində bir qədər fərqlidir. Belə ki, ümumi halda olan isim (yaxud adlıq halda olan əvəzlik) məsdərlə sintaktik sıx əlaqəyə girərək, tərkib yaradır.

Ədəbiyyat

Danes F. Sentence intonation from a functional point of view, Kopenhagen, 1960, 203p.

Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr, Bakı, 1950, 99 s.
Есперсен О. Философия грамматики. Издательство Иностранная литература. Москва, 1958, 230 стр.

Widdowson H.Y. Exploration in Applied Linguistics Oxford University press, 1979, 187 p.

Z. Mammadova

The infinitive construction in multisystem languages

Summary

This article is devoted to the sentences. While analyzing these sentences great attention was given to the linguistic facts taken from the analyses. One of the important goals of the article is to detect and find out –their use in different positions.

Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching languages should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching and learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

З.Мамедова

Инфинитивные конструкции в мультисистемных языках

Резюме

Статья посвящена к предложению. Течение анализа большое внимание обращено на лингвистическим фактам полученные от экспериментального анализа. Один из важнейших цель раскрывать их употребление в разных позициях. Процесс языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “говорения” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent